

Dorthe Bach Nyemann Kosovo Rusland Serbien

Kosovo er hverken objektet eller målet for russiske påvirkningsoperationer. Formålet med at delegitimere Kosovo er i stedet at styrke alliancen mellem Rusland og Serbien og de serbiske minoriteter på tværs af Balkanregionen. Russiske påvirkningsoperationer støtter den serbiske politiske elite ved at bruge russiske diplomatiske løftestænger og forbindelser. Andre russiske påvirkningsoperationer retter sig mod befolkningen, specifikt indflydelsesrige serbiske grupper i den højreorienterede opposition, blandt militæret og ikke mindst gennem den ortodokse kirke i hele Balkanregionen. Resultatet har været en høj grad af støtte til Rusland i den serbiske befolkning. Det gør det særdeles vanskeligt for den serbiske regering at lave aftaler med EU eller NATO og fanger Serbien i en alliance med Rusland.

Nøgleord: den serbiske verden, den ortodokse kirke, diplomati, Kosovospørgsmålet

Det er november 2021, og jeg sidder udendørs på en lille kaffebar i Mitrovica i det nordlige Kosovo med udsigt direkte ud over floden Ibar, der løber gennem byen. Floden løber gennem en af Kosovos mest opsplittede byer delt i en serbisk og en albansk del. I dag er det svært at forestille sig de kampe, der udspillede sig her mellem serbere og kosovoalbaniere i foråret 2004. Jeg får udpeget en lille klynge højhuse få 100 meter fra kaffebaren, hvor danske soldater deltog i voldsomme kampe, efter rygter om at tre lokale albanske drenge blev druknet af nogle serbere i floden. Det viste sig senere, at der ikke var hold i de rygter, men i 2004 var det nok til sætte hele det meget ustabile område i brand. Stemningen er anderledes afslappet i store dele af Kosovo nu – særligt blandt de 53 pct. af befolkningen, der er under 25 år og dermed forskånedede for rædslerne i slutningen af 1990'erne. Ro i Kosovo kan imidlertid svække Ruslands muligheder for påvirkningsoperationer på Balkan. Så hvordan skal Ruslands agenda omkring Kosovo da ansues?

Undersøgelsesspørgsmålet

Mit formål¹ med besøget i Kosovo i 2021 er at gennemføre interviews og observationer som en del af et større forskningsprojekt, der søger at afdække russiske påvirkningsoperationer. Jeg har udvalgt Kosovo som analyseobjekt af to grunde: Fordi Kosovos skæbne i særlig grad synes at interessere Rusland (Kaas, 2019; KCSS, 2020; Baskin, 2018), og fordi Kosovo faktisk også har spillet en

stor rolle for dansk forsvar fra 1999 og helt frem til i dag. Danmark har udvist et stort engagement i at stabilisere Balkan siden borgerkrigene i 1990'erne med dansk deltagelse i NATOs luftkampagne mod Serbien i 1999 – en humanitær intervention uden FN-mandat – og siden som fast deltager i NATOs KFOR-mission, hvis formål det er at understøtte en stabil udvikling i Kosovo. Danmark bidrager fortsat til missionen med 35-40 udsendte. Konflikten med Serbien ligger nu langt bag os, men Rusland og Serbien har bestemt ikke glemt den. NATO valgte dengang at gennemføre sin militære intervention på trods af utvetydig modstand fra Rusland og Kina i Sikkerhedsrådet. For Rusland blev NATO-bombningerne ét bevis af mange på, hvordan Vesten systematisk tilsidesætter og underminerer russiske interesser. Med NATOs støtte til Kosovo fik Serbien og Rusland en fælles modstander i USA og NATO og samtidig et fælles formål; at bevare indflydelse og handlerum på Balkan (Samurokov, 2019: 2). Kosovo ændrede herfra sin status fra ligegyldig fattig provins til et epicenter for serbisk-russisk forbrødring. Rusland fik her at føle, hvad det senere gentagne gange har lært: Jo mere Rusland tilpasser sig USA og NATO, jo mindre vil denne relation være baseret på (gensidig) interessevaretagelse, hvormed USA vil have endnu mindre grund til at tage Moskvas holdninger i betragtning. ”Således bliver russisk modstand i sig selv et mål for at kunne genvinde den rolle som Rusland fortjener ... Med andre ord bør konflikt for konfliktens skyld være russisk prioritet” (Kaas, 2019: 16. Citat om Ruslands erfaringer med NATOs luftangreb i Kosovo tilpasset denne tekst).

Formålet med min feltrejse er derfor at undersøge, hvordan Rusland i praksis anvender påvirkningsoperationer over for Kosovo og NATO. Jeg er umiddelbart ude efter at afdække en meget aktiv russisk adfærd, og jeg forventer, at Rusland retter sine aktiviteter, direkte eller skjult gennem andre agenter, mod de spirende statsinstitutioner i Kosovo, mod de serbiske mindretal og mod NATOs KFOR-bidrag. Som forberedelse til feltrejsen har jeg lavet flere interviews, og allerede her møder undersøgelsesspørgsmålet modstand. ”Rusland er ikke særlig aktiv i Kosovo”, har været den generelle melding fra rækken af interviewpersoner med udsendelser til NATOs stabiliseringsoperation KFOR. Det undrer mig, for Rusland har oplagte interesser i at påvirke Kosovos udvikling (Samurokov, 2019). Rusland har endvidere stor ekspertise og erfaring med påvirkningsoperationer og har tilmed opnået relativ succes med at påvirke både det postsovjetske område og de vestlige landes politiske systemer indefra (Tennis, 2020). Hvorfor kan mine interviewpersoner, blandt udsendte til Kosovo i den aktuelle mission eller blandt forskere i de lokale tænketanke, så ikke bekræfte udbredt eller systematisk russisk påvirkning over for Kosovos lokalbefolkning over mange år?

Nu sidder jeg her og drikker sur kaffe i Mitrovica og må indse, at der er noget galt med selve mit undersøgelsesspørgsmål. Jeg har simpelthen tænkt russisk påvirkning i relation til Kosovo alt for snævert. Jeg må skrue linsen ud i en større vidvinkel for at forstå, hvad påvirkningsoperationer egentlig drejer sig om, hvordan de virker, og hvad de indbefatter. For hvordan afgrænses vi en påvirkningsoperation? Hvornår igangsættes den, over for hvem, med hvilket formål? Påvirkningsoperationer kan have et meget langt sigte, og deres formål kan ligge langt væk i tid og rum fra de ”oprindelige” aktiviteters udspring. Påvirkningsoperationer kan beskrives som “a coordinated, integrated, synchronized application of national diplomatic, informational, military, economic and other capabilities ... to foster attitudes, behaviors or decisions by a foreign target audience” (Larson et al., 2009: 2). Det er afgørende at overveje, hvis attitude, handlinger og beslutninger Rusland faktisk søger at påvirke.

I denne artikel vil jeg argumentere for, at Ruslands påvirkning på Balkan har Kosovo centralt på dagsorden, men kun i meget begrænset omfang foregår i Kosovo eller retter sig mod den almindelige befolkning her. Russiske påvirkningsoperationer er i stedet rettet mod Serbien og de serbiske mindretal, der befinder sig i forskellige enklaver på Balkan i det fællesskab, som jeg omtaler som den serbiske verden – et begreb artiklen senere uddyber. Mit hovedargument er derfor, at Kosovo alene udgør en slags forhandlingsbrik for Rusland. Kosovospørgsmålet er et middel i en større strategi, nemlig at bevare en tilstedeværelse og relevans på Balkan, hvor Rusland gennem de sidste ti år ellers har oplevet et stort tab af indflydelse. Balladen om Kosovo giver Rusland anledning til at opretholde sin i egne øjne retmæssige rolle på Balkan – en stormagt med interesser man ikke kan ignorere (Kaas, 2019: 16). Russiske påvirkningsoperationer er på lange stræk helt åbenlyse og gør brug af helt legale midler som diplomati baseret på interessevaretagelse og interessesammenfald med Serbien. Disse midler suppleres i mindre grad af mere skjulte, subtile, subversive eller undergravende aktiviteter fra russisk side. Dette er måske overraskende, men faktisk i fuld overensstemmelse med den overordnede beskrivelse af statsligt dirigerede påvirkningsoperationer, som udgør den fælles ramme for dette temanummer, hvor det fremhæves, at påvirkningsoperationer udgør “the targeting of opinion formation in illegitimate though not necessarily illegal ways by foreign actors or their proxies” (Pamment, Nothhaft og Fjällhed, 2018: 8). Artiklens centrale undersøgelsesspørgsmål bliver derfor:

- *Hvorfor* er det centralt for russisk national interessevaretagelse at gennemføre påvirkningsoperationer på Balkan med Kosovospørgsmålet som det centrale tema?

- *Hvem* er den primære målgruppe for de russiske initiativer?, og ikke mindst
- Med *hvilke* midler gennemføres påvirkningsoperationerne?

Metode og empiri

I besvarelsen af undersøgelsesspørgsmålet opstår der metodisk set en slags ”ringe i vandet”-tilgang. Artiklen sammenstykker enkeltelementer, der fremstår i fragmenter i tilgængelig litteratur. Herved tegnes et mere samlet billede af, hvordan Rusland skræddersyer påvirkningsaktiviteter til en helt specifik kontekst. For at opnå en dybere indsigt i russisk indblanding set fra Kosovo læner artiklen sig op ad et meget stort analysearbejde, der foregår i centrale tænketanke i Kosovo. Jeg har anvendt en række af deres publikationer og herefter interviewet nøglerepræsentanter i forbindelse med mit besøg i Kosovo i 2021. Særlig vil jeg fremhæve Florian Oehaja, tidligere leder af Kosovar Centre for Security Studies (KCSS), nu Kosovos ambassadør i Nordmakedonien, Lulzim Peci, Kosovar Institute for Policy Research and Development (KIPRED) og Jeta Krasniqi, Kosova Democratic Institute/Transparency International Kosovo.² I december 2022 fik jeg igen mulighed for at besøge Kosovo. Her har jeg interviewet Ramadan Ilazi fra KCSS og en række militære og civile personer, der rådgiver Kosovos regering og sikkerhedsstyrker. Jeg har brugt disse nye interviews til at søge at verificere og nuancere de resultater, som sidste omgang interviews bibragte, og til at afsøge eventuelle ændringer i russisk adfærd, siden krigen mod Ukraine blev indledt. De lokale stemmer tillægger jeg særlig værdi, idet de oplever i egen kulturel kontekst, hvordan russiske og serbiske initiativer kan påvirke Kosovos indre forhold og ydre forhandlingspositioner.

Når man sætter vidvinklen på og løfter debatten om russiske påvirkningsoperationer relateret til Kosovospørgsmålet ud af Kosovo, er det nødvendigt at inddrage perspektiver fra en bredere tilgang i analysen. I det arbejde bygger artiklen blandt andet videre på en række artikler fra Carnegie Moscow Center af Maxim Samorukov, rapporter fra NATO StratCom CoE og mange flere kilder med hele Balkan som interesseområde. Kombinationen af det lokale perspektiv og de regionale analyser giver samlet set et stærkt empirisk fundament for analysen.

Hvordan kan en analyse af russiske påvirkningsoperationer så bedst angribes? Hvad er Ruslands fortrukne midler og metoder? Et hovedværk at gå til er en lille bog af James Sherr fra 2013, *Hard diplomacy and soft coercion: Russia's influence abroad*. Titlen er sigende for Sherrs pointer om den russiske tilgang til indflydelse. Rusland bruger ifølge Sherr sin direkte diplomatiske magt over for de stater, der skal hjælpe Rusland med deres (fælles) interessevaretagelse. Sam-

tidig bringer Rusland mere blød magt i anvendelse over for forskellige grupper i samfund, hvor Rusland ønsker indflydelse. Den bløde magt kender vi fra Joseph Nye som en magt, der tildeles frivilligt grundet den attraktion, man besidder som stat og kultur via ens institutioner. Ifølge Sherr (2013: 1-2) er den russiske version mere instrumentel og mindre ”frivillig” og kan understøttes af skjulte aktiviteter. Sherr opstiller fire indflydelsesformer, der har karakteriseret Putinæraen med særlig fokus på de postsovjetiske stater: diplomati, *messaging*, *business*, energi og humanitære tiltag (2013: 68). Det er væsentligt, at Rusland bruger sine forskellige indflydelsesformer uden klare grænser mellem staten og det private, det politiske og det økonomiske, det lovlige og det kriminelle (2013: 8). Denne sammenblanding giver særlige muligheder for Rusland på Balkan. Her inddrages også det kulturelle og det religiøse på instrumentel vis og i overensstemmelse med de erfaringer, Rusland har i det postsovjetiske område. En af de russiske indflydelsesformer er ifølge Sherr *business*. Det har imidlertid ikke været muligt for mig at afdække de sammenhænge, fx medieopkøb, kriminelle netværk, aftaler omkring energiselskaber og lignende, der kunne afsløre komplicerede bånd mellem de serbiske og russiske samfund og stater. Det har heller ikke været muligt for mig at afdække efterretningstjenestens rolle. Artiklen kan derfor ikke påvise overlappet mellem de mere åbenlyse aktiviteter og de skjulte netværk og aktiviteter. Det betyder et tab af dokumentation for, hvor orkestreret, hvor sammentænkt og hvor systematiseret den russiske påvirkning af Serbien faktisk er. Artiklen sætter i stedet fokus på, hvordan et fælles fikspunkt, nederlag og kilde til ydmygelse, nemlig Kosovo, kan udgøre en kilde til fortsat og vedvarende alliancedannelse og spolering af fremdrift i en hel region. Analysen bygger videre på Sherr og understøttes yderligere af en stor gennearbejdet rapport om russisk og serbisk indflydelse i Montenegro fra 2021 med tilsvarende opfattelser af russiske indflydelsesformer (Kentera, 2021). Kenteras rapport viser potentialet, når midler for påvirkning sammentænkes på tværs af stat, marked, religion, økonomi, information og energi (2021: 6-9). Det potentiale genfinder jeg i russisk interessevaretagelse i relation til Kosovo både i overensstemmelse med den serbiske ledelse og i relation til den serbiske befolkning, nogle gange uafhængigt af den serbiske elites ønsker.

Russiske interesser på Balkan og i Kosovo

Ruslands tab af magt som følge af Sovjetunionens sammenbrud har haft en gennemgribende indvirkning på Ruslands internationale positionering og interessevaretagelse. Den aktuelle NATO-Rusland-krise i Ukraine er et tydeligt eksempel herpå, men for Rusland har krisen været langt længere og stikker meget dybere (Staun og Mathiasen, 2018: 78-90) og bredere end det helt nære udland

(Kaas, 2019). Russiske interesser er systematisk blevet underkendt siden starten af 90'erne, med NATOs bombardement af Serbien og støtten til Kosovo som et absolut nulpunkt. Dette afslørede ikke bare NATOs ligegyldighed over for russiske indvendinger, men også hvordan NATO kan bruge humanitær intervention til at undergrave regimer og opsplitte stater. I den forstand udgør Kosovos skæbne et barometer for Ruslands (af)magt. Den russiske interessesfære er udfordret langs store dele af dens vestlige grænser med optagelse af staterne her i både EU og NATO. Rusland er derfor fast besluttet på at bevare en vis indflydelse i Kaukasus, Centralasien, Georgien, Moldova, Belarus, Ukraine og altså også på Balkan (Bechev, 2019). Rusland oplever imidlertid store problemer med at fastholde en rolle på Balkan. Fra slutningen af 00'erne har flere og flere lande valgt Rusland fra og Vesten til. Albanien og Kroatien lagde ud med at blive NATO-medlemmer i 2009. I 2017 blev Montenegro medlem, og i 2020 kom Nordmakedonien med i alliancen. Selv Ruslands nærmeste allierede i regionen, Serbien, er partner til NATO. Det gælder ligeledes Bosnien-Hercegovina. Situationen er den samme, når det gælder EU. Landene er alle potentielle kandidater eller har associeringsforhandlinger med EU. Disse forhandlinger omfatter også Kosovo, på trods af at Spanien, Grækenland, Rumænien, Slovakiet og Cypern ikke anerkender Kosovo som en selvstændig stat. Hvad kan Rusland gøre for at stoppe denne udvikling? Ikke meget. Rusland mangler økonomiske muskler, Rusland mangler allierede og venner, og Rusland mangler både presionsmidler og bløde magtmidler. Da vi mødes i Kosovos hovedstad Pristina, taler Florian Qehaja fra KSCC om Ruslands muligheder i relation til Kosovo på denne måde: "Rusland har ikke meget at tilbyde. Dets bedste mulighed er at være en ødelægger på makroniveau" (interview med Florian Qehaja, 18. november 2021, min oversættelse). Florian mener, at Rusland har så få muligheder for at rykke ved opinionen blandt det store flertal i Kosovo, at det skal gøres via andre kanaler og andre aktører – en såkaldt udefra og ind-tilgang – for at undergrave den positive udvikling i selve Kosovo. Ramadan Ilazi fra KCSS gentager samme pointe i et interview i december 2022. "Rusland har ingen planer med Kosovo kun spoiling" (min oversættelse). Sherr ser dette som et generelt karakteristikon for russisk ageren: "If Russia cannot have a seat at the table, it will be the elephant in the room" (2013: 122).

Ruslands bedste mulighed for at få regionalt fodfæste på Balkan er gennem Serbien. En nylig KCSS-rapport konkluderer, at "Kosovo er den forhandlingsbrik, som Rusland bruger til at få, hvad de vil have fra Serbien. Rusland har brug for en venlig base på Balkan, og intet land er bedre positioneret til dette end Serbien. Til gengæld er Serbien afhængig af Ruslands diplomatiske kapacitet til at fremme og beskytte sine krav omkring Kosovo" (KCSS, 2020: 11, min

oversættelse). Serbien udgør så at sige nøglen til Balkan, og Kosovo det oplagte benskænd over for Vestens fremmarch i regionen.

Rusland og Serbien har over årene opbygget mange bånd økonomisk, på energiområdet, politisk, religiøst, kulturelt og militært. Serbien har tilladt Rusland at kontrollere den serbiske olie- og gassektor via Gazprom Neft, og Serbien importerer store dele sin gas og olie fra Rusland (Samorukov, 2019: 2). Serbien støtter Rusland diplomatisk og har ikke indført sanktioner mod Rusland for dets annektering af Krim eller krig mod Ukraine. Serbien er vært for det russisk-serbiske humanitære træningscenter i Nis. Centeret, der blev oprettet i 2012, fokuserer på humanitær indsats, nødhjælp ved naturkatastrofer og menneskeskabte ulykker. Forskellige kilder hævder dog, at dette er en frontorganisation for en russisk efterretningsforpost og en base for operationer (Samorukov, 2020b; Dolapcev, 2018). Også i forbindelse med urolighederne i julen 2022 er centeret blevet anklaget for at udgøre forsyningsstation fra Rusland til de serbiske oprørere i Mitrovica (Sheftalovich, 2022). Serbien har desuden haft en forsvarssamarbejdsaftale med Rusland siden 2013, som gør det muligt for soldater fra de to lande at træne regelmæssigt sammen. Rusland har doneret seks MiG-29 kampfly, 30 T-72 kampvogne og 30 BRDM-2 pansrede rekognosceringskøretøjer. En række vedligeholdelses- og servicekontrakter knyttet til overførslen af yderligere MiG-29 og MI-17/35-helikoptere er blevet underskrevet til fordel for Serbien (Bechev, 2019: 14-15).

Selvom Serbien og Rusland har mange fælles interesser og støtter hinanden direkte og mere indirekte på Balkan, er Serbien ikke nødvendigvis en let partner for Rusland at kontrollere. Serbien søger også fordele hos USA, EU og Kina. Frem til krigen i Ukraine 2022 har dette givet Serbien et større udenrigspolitisk manøvrerum. Serbien har fx en individuel partnerskabsaftale med NATO, er modtager af meget store EU-donationer og har bidraget til flere EU-missioner samtidig med militær støtte fra og samarbejde med Rusland. Serbien har opbygget forbindelser med Kina vedrørende investeringer og lån i den serbiske nationale sikkerhedssektor, energisektoren, udbygning af havne- og byområder og fik hjælp fra Kina i de første faser under covid. Der har også været kulturelle udvekslinger og institutionaliseret samarbejde, fx er Serbien blevet inviteret til at deltage i Silkevejsprojektet. Desuden er Beograd vært for et af de største kinesiske kulturcentre i Europa (Prelec, 2020: 12). I foråret 2022 leverede Kina et større antal jord-til-luft-missiler til Serbien og har tidligere leveret kampdroner til det serbiske forsvar. Serbien bliver herved den første stat i Europa, der anvender kinesiske missiler (Stojanovic, 2022).

Rusland har i løbet af 2010'erne intensiveret sit diplomatiske arbejde over for Serbien og bruger alle indflydelseskanaler til at bevare deres særlige forhold.

Eksempler på dette er de ovenfor nævnte; at kæmpe for de serbiske interesser i Kosovo og for de serbiske mindretal samt at give Serbien gode aftaler på energi, militært udstyr mv., hvilket alt sammen understøtter den serbiske regerings interesser. Med den anden hånd støtter Rusland imidlertid samtidig grupper i civilsamfundet, der ikke altid er i overensstemmelse med ledelsen i Serbien. Rusland understøtter her prorussiske dagsordner og narrativer og fastholder herved en forestilling i den generelle befolkning om et særligt slavisk bånd og en fælles civilisation, hvor Rusland er den ubetingede leder (Conley og Saric, 2021: 4). Rusland søger at opnå dette med forskellige midler. En metode er at fremme idéen om en serbisk verden i lighed med det, Rusland har gjort med hensyn til russiske mindretal uden for Rusland. En anden er at styrke opfattelsen af en fælles civilisation for slaverne med udgangspunkt i det religiøse. Den russisk-ortodokse kirke har allerede meget tætte forbindelser med den serbisk-ortodokse kirke. Andre kulturelle elementer, såsom sprog og etnicitet, forbinder tillige Rusland med denne del af Europa (Samorukov, 2019, 2020c). Ruslands påvirkning af grupper i det serbiske civilsamfund kan svække den serbiske ledelses manøvrerum særligt i forhold til samarbejde med EU og NATO.

Rusland bruger Kosovo til at fastholde sin rolle på Balkan

De følgende afsnit afdækker de forskellige indflydelsesformer, Rusland anvender til at styrke sin rolle på Balkan med Kosovo som middel. De præsenteres i rækkefølge efter, hvor der synes at være brugt flest kræfter fra russisk side.

Diplomati og internationale organisationer

Det er relativt let at indkredse den overordnede strategi i Ruslands diplomatiske tilgang til Kosovo, nemlig at bevare status quo for Kosovos status. Rusland har vedvarende argumenteret for, at Kosovo er en del af Serbien, og at det skal forblive sådan. En mere pragmatisk tilgang fra Beograd med hensyn til Kosovos status vil reducere Ruslands nødvendighed som allieret med Serbien betydeligt. Rusland skal dø og pine holde striden mellem Kosovo og Serbien uløst (KIPRED, 2020: 3).

Siden 2010 har FN's Generalforsamling givet EU mandat til at forhandle løsninger på konflikten mellem Kosovo og Serbien. Som følge heraf er Rusland udelukket fra forhandlingsbordet (KIPRED, 2020: 9). Alligevel behøver de russiske diplomater ikke at bekymre sig særlig meget, da fem lande i EU er imod Kosovos uafhængighed. EU sikrer altså på egen hånd de russiske interesser i forhold til Kosovos uløste status. Præcis som de russiske diplomater forventede, har dialogen, som EU har faciliteret, vist sig at være endeløs og uden nogen løsning i sigte. Rusland sikrede sig desuden en bagdør til forhandlingerne mellem

EU, Kosovo og Serbien gennem vedtagelsen af en strategisk partnerskabsaftale med Serbien i 2013, helt parallelt med at Serbien underskrev den første aftale om normalisering af forholdene i Kosovo. Samtidig intensiverede Rusland sine besøg og udvekslinger med Serbien betragteligt (KIPRED, 2020: 10). I 2017 indledte Serbiens præsident Alexander Vučić en mindre nostalgisk tilgang til Kosovospørgsmålet. Et forslag om at bytte udvalgte territorier med store serbiske og albanske minoriteter og efterfølgende at overlade Kosovo til selvstændighed sat på dagsordenen (Bechev, 2019: 14). Drøftelserne mellem parterne tager til under perioden med covid, hvor mange af de almindelige diplomatiske udvekslinger er lagt i dvale, og hvor færre demonstranter kan komme på gaden eller samles, og fordi USA med Trump ved roret støtter denne løsning, ivrig efter at afslutte Kosovospørgsmålet og få en udenrigspolitisk sejr for Trump-administrationen (Samorukov, 2019: 2; Conley og Saric, 2021). For Rusland er udviklingen mildest talt uheldig, da Rusland står til at miste den forhandlingsbrik, der binder russiske og serbiske interesser på Balkan sammen. Efter 2020 har Serbien endnu en gang mistet appetitten på en "landeudveksling". Det er godt nyt for Rusland.

Stillet over for øgede vanskeligheder med at bevare sin indflydelse på Balkan har Rusland som nævnt styrket sine diplomatiske forbindelser med Serbien betydeligt siden 2013. Rusland har deltaget aktivt i en lobbykampagne mod Kosovos anerkendelse, der både er rettet mod de lande, der allerede har anerkendt Kosovo, for at få dem til at trække deres anerkendelse tilbage, og de lande, der endnu ikke har anerkendt Kosovo, for at fastholde dem i ikke at gøre det. Derudover har Rusland brugt sine diplomatiske muligheder til at forhindre Kosovo i at blive medlem af internationale organisationer som fx UNESCO (Qehaja, 2018: 50). I 2017 lykkedes det fx Rusland at overbevise Surinam, det mindste land i Sydamerika med omkring en halv million indbyggere, om at trække sin anerkendelse af Kosovo som en uafhængig stat tilbage. Dette skete samtidig med, at Surinam skiftede samarbejdspartner militært og økonomisk fra USA til Rusland og lige før det første besøg fra Surinams udenrigsminister i Rusland og et planlagt besøg i Surinam af en russisk erhvervsdelegation (Qehaja, 2018: 48). Samme mønster genfindes hos flere stater. Indtil nu har mere end ti stater ophævet anerkendelsen af Kosovos status som stat på grund af Serbiens og Ruslands vellykkede fælles diplomatiske bestræbelser (KIPRED, 2020: 4-11). Andre lande igen har valgt slet ikke at anerkende Kosovo. Nogle af disse lande har et stærkt samarbejde med Rusland som fx Angola, der fortsat bakker Rusland op trods krigen i Ukraine og har et tæt samarbejde om diamanter, minedrift og forsvar, og samtidig knytter bånd med Serbien, herunder bekræfter at Kosovo tilhører Serbien (Telegraf, 2022; Smith, 2022). Parallelt med den diplomatiske

indsats har russiske og serbiske medier gentagne gange bragt falske historier om lande, der tilsyneladende har ophævet anerkendelsen af Kosovo (Qehaja, 2018: 44-46). Efter dialog med Kosovo har mange lande efterfølgende gendsendt officielle breve om, at anerkendelsen faktisk gælder. Eksempler er Guinea-Bissau og Liberia. Flere lande har imidlertid erfaret på tilsvarende vis, at der er bragt falske historier om deres anerkendelse af Kosovo som selvstændig stat (for et samlet overblik se Wikipedia). Rusland har også brugt sin position til at delegitimere Kosovo i stigende grad i det internationale samfund. Gennem politiske udtalelser ved flere lejligheder fremstiller Rusland Kosovo som voldelig over for de serbiske mindretal og særligt over for de ortodokse helligdomme, beskylder USA for at gøre KFOR til et amerikansk redskab og Vesten for ikke at respektere internationale regler vedrørende suverænitet (KIPRED, 2020: 17). De kosovoalbanske politikere anklages desuden for at arbejde for et Storalbani og for at optænde etniske konflikter gennem deres uansvarlige politiske udtalelser (Samorulov, 2020a).

Den mest vitale magtposition for Rusland på det diplomatiske område er det permanente medlemskab af FN's Sikkerhedsråd. I henhold til resolution 1244 har Rusland løbende argumenteret for, at Kosovo er en autonom provins under Serbien. Rusland nægter desuden at fastsætte en tidsfrist for afslutningen af forhandlingerne og har fastholdt, at Serbiens accept af en aftale er den afgørende variable for en løsning (KIPRED, 2020: 15). Da forhandlingerne mellem Serbien og Kosovo intensiveredes i 2018, og en endelig løsning på Kosovo-spørgsmålet nærmede sig, ændrede Rusland imidlertid sin holdning til, hvordan en løsning kunne komme i stand. Nu var det ikke længere et spørgsmål om accept fra Beograd. Under et officielt besøg i Beograd 17. januar 2019, hvor Putin blev hyldet af mere end 100.000 begejstrede serbere, fremsatte han Ruslands (nye) holdning: Rusland går ind for en aftale mellem de to parter, der tilfredsstillter Beograd, men aftalen skal tillige bekræftes af FN's Sikkerhedsråd, der jo står bag resolution 1244 (Conley og Saric, 2021: 4). Det giver i realiteten Rusland vetoret over aftalen mellem de to stridende parter. Rusland vil formentlig blokere enhver ændring af FN's Sikkerhedsråds resolution 1244 for at holde situationen uløst. Den russiske holdning til Sikkerhedsrådets rolle i forbindelse med en løsning for Kosovo er blevet gentaget flere gange siden 2019 (KCSS, 2020: 12).

Fremme og bevarelse af den serbiske verden

En mere indirekte tilgang til russisk påvirkning omkring Kosovo end den åbenlyse diplomatiske er at fremme idéen om det kulturelle, historiske og endog åndelige forhold, som Rusland deler med Serbien og serbere på hele Balkan. Denne "værdifremme" retter sig især mod befolkningen og udvalgte grupper.

Det sikrer Rusland opbakning nedefra, når den serbiske politiske ledelse søger nye venner og andre løsninger end Ruslands foretrukne (Samorukov, 2019). Serbien og Rusland deler på flere måder skæbne med store dele af deres tidligere indbyggere, der nu bor uden for statens territorium. Rusland har håndteret dette med en række tiltag, herunder oprettelsen af Russkiy Mir Foundation, der fremmer patriotisme over for Rusland gennem forskellige sponsorerede aktiviteter i lande, der ”huser” russisktalende borgere (Pieper, 2020). Serbien har til en vis grad kopieret dette koncept. Selvom konceptet om ”en serbisk verden” ikke er officiel serbisk politik, er der mange eksempler på verbal støtte fra regeringen til idéen om en serbisk verden og politiske og kulturelle initiativer, der alene tjener det formål (Dordevic, 2021). Den serbiske verden kombinerer bevarelsen af kulturarven blandt serbere i og uden for det serbiske territorium med en ambition om, at Beograd skal træffe beslutningerne i spørgsmål af vital betydning vedrørende serbere og beskytte dem, uanset hvor de bor. En række dokumenter fra regeringen understøtter denne ambition som en fast funderet politik over for serbere i regionen (Digital Forensic Center, 2021: 4). Et initiativ er loven om statsborgerskab for personer af serbisk etnicitet. Serbisk statsborgerskab opnås nemt, også uden at give afkald på det andet statsborgerskab, blot ved at underskrive en erklæring, hvor man identificerer sig som serber. Initiativer til fremme af den serbiske verden fokuserer primært på en mere omfattende serbisk indflydelse i Montenegro og Republika Srpska, en serbisk republik i Bosnien-Herzegovina, men kan også have betydelige konsekvenser for Kosovo. Her ses særligt initiativer rettet mod de nordiske provinser i Kosovo og i forbindelse med serbisk administration på Kosovos territorium uden aftale, herunder afholdelse af serbiske valg (Global Voices, 2022; Conley og Saric, 2021: 6). I december 2022 viste Vučić endnu en gang Kosovo, serberne og resten af verden, at det er Beograd, der bestemmer over de nordlige provinser i Kosovo. Det blev Vučić, der afgjorde, hvornår blokaderne i Mitrovica skulle ophøre, og tog dialogen med det serbiske mindretal her. Det var hans opgave at sikre mindretallets sikkerhed i en tilspidset situation. En opgave han blandt andet tog på sig ved at sætte militæret på den serbiske side af grænsen i højere beredskab (Bytyci, 2022).

Et eksempel på, hvordan idéen om den serbiske verden muliggør forbindelser af politisk, kulturel og åndelig art mellem Rusland, Serbien og det serbiske samfund på Balkan, er opstillingen af statuen af Stefan Nemanja i Beograd i 2021. Stefan Nemanja, serbisk prins, munk og helgen, er en af Serbiens grundlæggere, født i det, der i dag er Montenegro, en. Bemærk hvordan denne figur forbinder politik, religion, historie og kultur i ét (Dureinovic, 2021). Ceremonien i Beograd, hvor statuen blev indviet, genforenede et internationalt serbisk-

sindet slavisk netværk. Den blev overværet af helt centrale religiøse og politiske personligheder fra Serbien og andre lande, herunder Rusland. Blandt dem var Aleksandar Vučić; Milorad Dodik, serbisk medlem af præsidentrådet i Bosnien-Hercegovina; Drasko Stanivukovic, borgmester i Banja Luka; Milan Knezevic, medlem af Montenegros parlament og formanden for Det Demokratiske Folkeparti; Andrija Mandic, leder af Det Nye Serbiske Demokrati, også fra Montenegro; Ivan Stoilkovic, medlem af Republikken Nordmakedoniens forsamling og formand for Serbernes Demokratiske Parti i Makedonien; biskop Jovan af Šumadija; biskop Irinej af Bačka; biskop David af Kruševac; Remezija Stefan, præst for St. Sava templet; vicebiskop af Mohács Hesychnius; samt værd at bemærke den russiske ambassadør Alexander Bocan-Kharchenko. På det serbiske forsvarsministeriums officielle websted forklares den symbolske værdi af statuens placering: ”Beograd bliver det, som det bør og skal være – hovedstaden for alle serbere”.

Konceptet omkring ”en serbisk verden” er bare ét af de værktøjer, der skal engagere og mobilisere det serbiske samfund kulturelt og åndeligt på tværs af alle stater på Balkan (KIPRED, 2020: 24). Rusland har et netværk af eliter i forskellige grupper i det serbiske samfund, der kan holde den prorussiske dagsorden på sporet, hvis den øverste politiske elite kommer på andre tanker. Der kan eksempelvis peges på demonstranter fra højrefløjspartier, der fodres med prorussiske slogans, og som modsætter sig præsidentens vilje til kompromis over for Kosovo. Disse findes også blandt veteraner, og Serbiens militære union har møder med den russiske Duma og udenrigsministerium og med russiske veteraner. Ruslands popularitet og opbakning i befolkningen gør det ganske vanskeligt for præsident Vučić at kontrollere patriotismen i Serbien og at arbejde for serbiske interesser uden om Rusland (Samorukov, 2019). Serbien er på den vis underlagt en meget stærk påvirkning og indblanding i indre anliggender uden mange magtmidler til at modstå den, især fordi den serbiske ledelse selv har understøttet delelementer heri gennem årene.

Den ortodokse kirkes særlige rolle

Hvis man ser på kosovoalbanernes identitet, er denne funderet i etnicitet og sprog, hvorimod religion betragtes som privat og kan variere. Den serbiske identitet kan derimod ikke adskilles fra den ortodokse kirke. For serbere er etnicitet og religiøs identitet nærmest det samme. Det giver den serbisk-ortodokse kirke en fordelagtig position til at fungere som et medie for serbisk (og russisk) soft power i de serbiske samfund i og uden for den serbiske stat. Det betyder også, at det er svært at skelne begrebet ”den serbiske verden” fra den serbisk-ortodokse kirke. Den serbisk-ortodokse kirke og den russisk-ortodokse kirke har

stærke forbindelser og er begge tæt knyttet til det politiske system i hvert land. Russisk indflydelse gennem den serbisk-ortodokse kirke er derfor helt oplagt (KCSS, 2017: 29) både i Serbien og i de serbiske enklaver i Kosovo, hvor kirker og klostre står som vartegn for serbernes historiske arv, kulturelle betydning og nutidige ret til områderne.

I 2018 stod patriark Irinej fra den serbisk-ortodokse kirke i spidsen for en delegation til Moskva. Her understregede han, at det åndelige centrum for al ortodoksi er den russisk-ortodokse kirke. Han erklærede, at serberne altid vil søge hjælp i Rusland og være den lille båd, der er bundet til det store russiske skib (Baskin, 2018:69). Patriark Irinej kom også ind på ligheder i erfaringerne for kirkerne i Rusland og Serbien. Han understregede, at uden for det nuværende Serbien udgød slaviske forfædre blod for at forsvare deres kristne tro ved Kosovo Polje. Henvisningen understreger, hvorfor Serbien ikke må opgive dette område. Parallellen for Rusland er Ukraine, der udgjorde kernen i Kyiv-riket, der samlede slaverne og kristnede dem med Kyiv som moderen til alle russiske byer (Mick, 2022). Desuden går idéen om en særlig serbisk verden med behov for Beograds og Moskvas indflydelse hånd i hånd med en dominerende forestilling omkring slavernes særlige skæbne, der understreger de serbiske samfunds sårbarhed og offerstatus (Digital Forensic Center, 2021: 3). Patriarken talte ved mødet i Moskva om at sammensmelte udenrigspolitik og åndelighed og om at forene de politiske elitors dagsordener og folkets længsler efter en mere glørværdig fortid (Baskin, 2018: 69). Det er essentielt set, hvad konceptet om den serbiske verden omhandler, og hvorfor det har et stort potentiale for russiske strategier på Balkan.

Den russisk-ortodokse patriark Kirill er en særdeles vigtig stemme med stærke bånd til Kreml. Han har offentligt talt om de serbiske mindretal og de serbisk-ortodokse helligdomme i Kosovo. Kirill har også understreget støtten til Kosovos serbere og helligdomme ved at finansiere restaureringen af kirker i området (Srdjan, 2016: 116). Set fra et russisk synspunkt er kirken derfor et magtfuldt politisk værktøj, der kan anvendes parallelt med eller, hvis det passer sig, adskilt fra det politiske niveau (Conley og Saric, 2021: 4). Kirken kan også bruges til at sikre, at Serbien fastholder sin støtte til Rusland uanset dets handlinger i Ukraine og uanset det pres, EU og USA lægger på Serbiens øverste ledelse for at ændre den udenrigspolitiske linje.

Russiske informationsoperationer i medierne: Sputnik Serbia og RT

Rusland er ikke den eneste statslige aktør med interesser i Balkanregionen, men ifølge en undersøgelse fra Europa-Parlamentet er Rusland imidlertid den eneste aktør, der har etableret så bredt et spektrum af påvirkningsoperationer i regio-

nen. I Kinas og Tyrkiets tilfælde er påvirkningen typisk sagsorienteret, hvori- mod Rusland kontinuerligt søger at forme opfattelser i befolkningen og blandt beslutningstagere omkring fx Kosovospørgsmålet (European Parliament, 2021: 34-35). I en undersøgelse, som Europa-Parlamentet anmodede om i 2021, hed- der det, at Kosovo adskiller sig fra andre Balkanlande. Rapporten konkluderer, at niveauet af desinformation fra Rusland, Tyrkiet og Kina er lavere i Kosovo end i de fleste dele af Balkanregionen (2021: 26). Rapporten omkring brug af medier tegner altså samme billede som denne artikel: Påvirkningsoperationerne fra Rusland er ikke rettet mod Kosovos befolkning som sådan, men i stedet mod serbere, der netop motiveres af den ”uretfærdighed”, Vesten har mødt dem med netop i relation til Kosovo. I forbindelse med feltarbejdet i Kosovo lykkes det heller ikke at finde væsentlige oplysninger eller tegn på medieaktiviteter, der direkte var rettet mod at undergrave NATOs KFOR-mission. I samtaler med repræsentanter fra de lokale tænketanke i Kosovo samt med repræsen- tanter i KFOR-missionen om russiske indflydelsesaktiviteter synes der at være forskellige synspunkter: Den er til stede, men vanskelig at påpege, eller den er integreret i de serbiske aktiviteter, og den skal snarere ses som russisk støtte til Serbien. En undersøgelse fra november 2022 peger dog på en række sårbarheder i Kosovo i relation til udøvelsen af desinformation og særligt den manglende institutionelle evne til at opfange og mediere den (Rexha, 2022). At Rusland i ringe grad udnytter disse sårbarheder peger igen på, at påvirkningsoperationer rettet direkte mod et serbisk publikum både er langt mere effektive og relevante.

Sputnik Serbia er den vigtigste platform for distribution af prorussiske fortæl- linger om Kosovo til hele den serbiske verden (interviews i Kosovo 2021; NDI, 2021: 10). Dette er også konklusionen i en rapport udarbejdet af KIPRED i 2021. Den administrerende direktør for KIPRED, Lulzim Peci, kaldte det en ”russisk diplomatisk krig mod Kosovo”. Et eksempel er en artikel i *RT international* (RT.com) fra 23. oktober 2021 om to russiske diplomater til UNMIK, der er blevet udvist: ”Kosovos de facto-regering er illegitim, og dens udvisning af to russiske diplomater i FN-anliggender har ingen juridisk gyldighed”. Artiklen er en ”RT-klassiker”, der benægter Kosovos berettigelse som stat, og dermed at Kosovo kan udvise udenlandske diplomater. Som sædvanlig slutter artiklen også med at opsummere NATOs aktioner i 1999 som en proalbansk interven- tion. Andre Kosovorelaterede artikler på RT’s webside fokuserer generelt på underminering af de offentlige institutioners autoritet og neutralitet i Kosovo, etniske spændinger og tanken om at skabe et Storalbanien.

I den serbiske verden er medie billedet generelt præget af fortællinger med prorussisk indhold, og temaet om slavisk broderskab er meget anvendt (Atlantic Council of Montenegro, 2020: 24). Ifølge NATO StratCom CoE-rapporten er

den prorussiske indflydelse ikke begrænset til de russisk kontrollerede medier som *Sputnik Serbien*, men er primært baseret på lokale serbiske medier, dvs. statskontrollerede eller private medier (Atlantic Council of Montenegro, 2020: 25). Også Balkankrigene i 1990'erne bruges som en fast fælles reference for problemerne med at tilslutte sig Vesten. Denne korte overflyvning over russiske og serbiske medier understøtter pointen om, at Kosovo i mange henseender mere er et emne end et mål for påvirkning. Dette er ikke en konklusion om, at udenlandsk indflydelse ikke er et internt problem for Kosovos myndigheder, men at den snarere synes at være et problem for Kosovo internationalt.

Konklusioner og refleksioner

Da jeg besøger Kosovo igen i december 2022, bliver det ikke til nogen sur kaffe ved broen i Mitrovica. Nye spændinger mellem Beograd og Pristina har endnu engang bygget sig op, og normaliseringen er sat på en ubestemt pause. Det embedsværk fra det serbiske mindretal, der skulle integreres i den albansk dominerede administration og tage ansvaret i de nordlige provinser, har i protest forladt deres arbejde, nu på anden måned. Der er uro i de nordlige provinser igen. Endnu en gang må NATO, USA og EU redde trådene ud, og forhåbningerne om et Kosovo, der kan lede egne affærer, er trængt tilbage. Med en forhandlingsbrik som Kosovo er det fortsat nemt for Rusland og Serbien at få Vestens opmærksomhed og indrømmelser, for hverken NATO eller EU vil have konflikter her.

Hovedkonklusionen i denne artikel er, at Kosovo fortsat er den nødvendige forhandlingsbrik for Rusland for at beholde sin indflydelse på Balkan og afvinge Vesten opmærksomhed. Russiske påvirkningsoperationer har altså hverken Kosovos skæbne eller befolkning som mål, men bruger Kosovospørgsmålet som et middel til at låse Serbien fast til sin russiske allierede og bevare Rusland relevans på Balkan. Selvom den serbiske elite har bakket op om Rusland og værdsætter det slaviske fællesskab, har Serbien også vist en mere pragmatisk tilgang og har i dag et tæt og voksende samarbejde med USA, EU, NATO og ikke mindst Kina. Rusland har derfor i de senere år intensiveret sine påvirkningskampagner over for Serbien på flere forskellige fronter. For det første har Rusland øget sine diplomatiske aktiviteter for at delegitimere Kosovo som selvstændig stat. Rusland har også givet Serbien en række tilbud militært og ikke mindst gennem forhandlinger om gas- og olieleverancer. Rusland har imidlertid også brugt en række midler til at påvirke den serbiske befolkning direkte, uden om den politiske ledelse, til at fortsætte støtten til Rusland som ledende alliancepartner for hele den serbiske verden. Dette er sket via den ortodokse kirke, via højreradikale grupper, militære veteraner og ikke mindst gennem på-

virkning af serbiske medier og russiske medier på serbisk med et klart narrativ om fortsat støtte af den serbisk-russiske alliance og afvisning af vestlige forsøg på at afslutte Kosovos uklare status mv. I denne artikel er vist eksempler på en række russiske aktiviteter rettet mod grupper i den serbiske verden. En dybere undersøgelse også af forbindelser i kriminelle og paramilitære netværk kan muligvis afsløre endnu stærkere og mere koordinerede indflydelseskanaler på tværs af statslige og private aktører, herunder et tættere samarbejde mellem forskellige højreradikale og nationale partier på tværs af Europa og Rusland med de samme dagsordner.

Denne artikel har fokuseret på Kosovos betydning som et middel for russisk påvirkning, men andre analyser af russisk engagement i Montenegro (Kentara, 2021) eller Bosnien-Herzegovina forventes at efterlade samme indtryk af den overordnede russiske strategi. Det er på lange stræk lykkedes Rusland, med delvis støtte fra den politiske ledelse i Serbien, at skabe så stor folkelig opbakning i hele den serbiske verden, at det vil være ganske vanskeligt for den serbiske politiske elite at skifte spor til fordel for et styrket vestligt samarbejde og stadig bevare regeringsmagten. Rusland kan fortsat agere spoiler på Balkan med den serbiske verden som udgangspunkt. Et splittet NATO og EU i relation til Kosovos selvstændighed svækker desværre Vesten i forhold til for alvor at kunne udfordre Ruslands dagsordner.

Noter

1. Rejsen til Kosovo 2021 er del af et større forskningsprojekt, der omhandler Ruslands metoder til at påvirke de indre forhold i en række lande i Europa. Jeg foretog denne studierejse med min kollega Jeanette Serritzlev, og sammen lavede vi en række interviews og deltagerobservationer. Jeg skylder Jeanette en stor tak for hendes bidrag til denne artikel.
2. Der blev i efteråret 2021 gennemført interviews med en række tidligere udsendte danske officerer til KFOR-missionen, med nuværende udsendt dansk personale i KFOR-missionen og lokale akademikere fra akademiske kredse og tænketanke i Pristina. Interviews med KFOR-personel er brugt til baggrund for artiklen, og ingen citeres direkte. Der er ikke tilsikret en særlig repræsentativitet blandt de interviewede i Kosovo, der alene er udvalgt ud fra deres akademiske positioner og arbejde. Det kan imidlertid betyde en vis bias, at der ikke er foretaget interview med serbiske akademikere.

Litteratur

- Atlantic Council of Montenegro (2020). *Russia's narratives toward the Western Balkans: Analysis of Sputnik Srbija*. Riga: NATO Strategic Communications Centre of Excellence.
- Baskin, Mark (2018). Unpacking Russia's Balkan baggage, i David L. Philips og Lulzim Peci (red.), *Threats and challenges to Kosovo's sovereignty*. New York: Columbia University.
- Bechev, Dimitar (2019). *Russia's strategic interests and tools of influence in the Western Balkans*. Riga: NATO Strategic Communications Centre of Excellence.
- Bytyci, Fatos (2022). Serbs in northern Kosovo to start removing barricades from Thursday. *Reuters*, 28. december.
- Conley, Heather A. og Dejana Saric (2021). *The Serbia-Kosovo normalization process: A temporary U.S. decoupling*. CSIS Brief. Washington DC: Center for Strategic and International Studies.
- Digital Forensic Center (2021). *The Serbian world – originally borrowed concept. DFC analysis of the attempt to merge Montenegro into the Serbian world*. Podgorica: Digital Forensic Center.
- Dolapcev, Vanja (2018). The bear never sleeps: The position of the Serbian-Russian humanitarian center in Nis. *European Western Balkans*, 24. december.
- Dordevic, Nikola (2021). Serbian World – a dangerous idea? *Emerging Europe*, 27. Juli.
- Dureinovic, Jelena (2021). The monument to Stefan Nemanja in the context of the memory of the 1990s wars. Heinrich Böll Stiftung.
- European Parliament (2021). *Mapping fake news and disinformation in the western Balkans and identifying ways to effectively counter them*. Bruxelles: Policy Department for External Relations, European Parliament.
- Global Voices* (2022). Spreading misinformation about Kosovo was once again used as part of the election strategy in Serbia. 21. maj.
- KCSS (2017). *Russian interference in Kosovo: How and why?* Pristina: Kosovar Centre for Security Studies.
- KCSS (2020). *Russian influence in Kosovo: Under the shadows of myth and reality*. Pristina: Kosovar Centre for Security Studies.
- Kentera, Savo (red.) (2021). *Russia's role in the Balkans: The case of Montenegro*. Atlantic Council of Montenegro, Digital Forensic Center.
- KIPRED (2020). *Russia's information warfare towards Kosovo: Political background and manifestation*. Special Policy Brief, October. Pristina: KIPRED.
- KIPRED (2021). *Kosovo Observer: Russian diplomatic warfare and media disinformation*. Pristina: KIPRED.
- Kaas, Jonas Gejl (2019). Ruslands selvhævdende udenrigspolitik: om Ruslands militære interventioner i Kosovo og Ukraine-kriserne. *Økonomi & Politik* 92 (4): 7-26.

- Larson, Eric V., Richard E. Darilek, Daniel Gibran, Brian Nichiporuk, Amy Richardson, Lowell H. Schwartz og Cathryn Quantic Thurston (2009). *Foundations of effective influence operations: A framework for enhancing army capabilities*. Santa Monica: RAND Army Research Division.
- Mick, Christoph (2022). How Moscow has long used the historic Kyivan Rus state to justify expansionism. *The Conversation*, 8. mars.
- NDI (National Democratic Institute) (2021). *Kosovo: Post-election analysis of February 2021 Parliamentary Elections*. Washington DC: NDI.
- Pamment, James, Howard Nothhaft og Alicia Fjällhed (2018). *Countering information influence activities: The state of the art*. Lund: MSB.
- Pieper, Moritz (2020). Russkiy mir: The geopolitics of Russian compatriots abroad. *Geopolitics* 25 (3): 756-779. <https://doi.org/10.1080/14650045.2018.1465047>
- Prelec, Tena (2020). "Our brothers", "our saviours": The importance of Chinese investment for the Serbian government's narrative of the economic rebound. Policy Paper, Prague Security Studies.
- Qehaja, Florian (2018). Acting against the normalization: Serbia's diplomatic offensive on Kosovo, i David L. Philips og Lulzim Peci (red.), *Threats and challenges to Kosovo's sovereignty*. New York: Columbia University.
- Rexha, Albana (2022). *Vulnerability index of disinformation in Kosovo*. Democracy Plus.
- Samorukov, Maxim (2019). A spoiler in the Balkans? Russia and the final resolution of the Kosovo conflict. Carnegie Moscow Center, 26. november.
- Samorukov, Maxim (2020a). Russia-Serbia special relationship is on borrowed time. Carnegie Moscow Center, 24. juni.
- Samorukov, Maxim (2020b). Ventilator diplomacy in the Balkans. Carnegie Moscow Center, 8. juli.
- Samorukov, Maxim (2020c). Beyond Kosovo: How protests transformed Serbia's relations with Russia. Carnegie Moscow Center, 21. juli.
- Sheftalovich, Zoya (2022). Russia stoking Serbia-Kosovo tensions to distract from Ukraine, Pristina says. *Politico*, 29. december.
- Sherr, James (2013). *Hard diplomacy and soft coercion: Russia's influence abroad*. Washington, DC: Brookings Institutions Press/Chatham House.
- Smith, Elliot (2022). Russia's influence is at risk in the Southern African nation of Angola as voters head to the polls. CNBC <https://www.cnbc.com/2022/08/24/angola-election-russia-influence-at-risk-as-voters-head-to-the-polls.html>
- Srdjan, Barisic (2016). The role of the Serbian and Russian orthodox churches in shaping governmental policy, i Sonja Biserko (red.), *The warp of the Serbian identity*. Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia.

- Staun, Jørgen og Jan Werner Mathiasen (2018). Russisk strategisk kultur under Putin, i Niels Bo Poulsen og Jørgen Staun (red.), *Kreml i krig: Ruslands brug af militær magt*. København: Djøf Forlag.
- Stojanovic, Dusan (2022). China makes semi-secret delivery of missiles to Serbia. *Military.com*, 11. april.
- Telegraf* (2022). Vucic meets with Angolan Interior Minister Laborinho: We will always support Serbia on the issue of Kosovo. 17. november.
- Tennis, Maggi (2020). Russia ramps up global elections interference: Lessons for the United States. Center for Strategic and International Studies, 20. juli.